
ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ТЕРМІНІВ В "ОПИСІ УКРАЇНИ" БОПЛАНА

УДК 81'37

Сищенко Ю.А. (Sischenko Y.A.)

Національний університет кораблебудування ім. адмірала С.О. Макарова

Автор аналізує працю французького дослідника де Боплана, маючи на меті з'ясувати вплив деяких термінів українського походження на їхнє вживання в французькій мові.

Ключові слова: *терміни, семантика, стилістика, дніпровські пороги.*

The work of French researcher de Beauplan has been analyzed in order to study the influence of some terms of Ukrainian origin on their use on French.

Key words: *terms, semantics, stylistics, Dnieper's rapids.*

Перше видання праці Боплана було надруковано в 1651 р. і в ньому не вживалося слово "Україна". Цей твір був доволі стислим (схожим на відтворення чернеток, хоча те, що увійшло в обидва видання, було майже тотожним) і називався "Опис земель Королівства Польського від кордонів Московії до границь Трансільванії". Термін "Україна" був відсутній і в першому заголовкові цієї праці "Опис ріки Борисфен...". У першому виданні послідовно вживається термін "Ocranie", тобто "Окраїна". Але в другому виданні (1660) термін "Україна" виноситься на стилістичне вістря фрази: "Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя й ведення воєн" (Description d'Vkranie, qvi sont plvsievr Prouinces du Royaume de Pologne, contenvës depvis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble levrs moevrs, façons de viuns, & de faire la Guerre).

При цьому Боплан не розмежовує семантики термінів "Ukraine" і "Ocraine", вживаючи їх паралельно. До речі, така "плутанина", стосовно назви нашої держави має місце й нині, у фіно-угорських мовах і є, нічим іншим, як прикладом неприпустимо заниженої стилістики.

Усвідомлюючи вагомість виконаної праці, Боплан адресує її можновладцям Європи.

Назви порогів.

Одним із перших іноземців, хто задокументував назви дніпровських порогів був Костянтин Багрянородний – Костянтин VII Багрянородний (Порфірородний) (Константинополь, 905 – 959), візантійський імператор. Слово "поріг" простежується в праці "De administrando imperio" у назві п'ятого порогу $\beta\omicron\nu\lambda\lambda\iota\pi\rho\alpha\chi$, у якій другий компонент "прах" має закономірне для української мови оглушення $г \rightarrow х$ на кінці слова. Форма $\pi\rho\alpha\chi$ збережена у назві другого порога $\text{Οστρωβουνί πρ}\alpha\chi$. [3, 316 – 318].

Спускаючись річкою від Києва до гирла, Боплан запише: "Трохи нижче, на відстані гарматного пострілу, знаходиться Кодак, який є першим порогом (Ρογoh), тобто грядою скель, що тягнеться впоперек річки, перешкоджаючи плаванню човнами."

А нижче Боплан розкриває й лексичне значення слова "поріг" і називає інші терміни. "Щоб вам пояснити, що таке власне поріг, скажу, що це – руське (Russien) слово, яке означає "кам'яна скеля"; пороги утворюють, ніби кам'яну гряду, протягнуту впоперек річки: деякі з них знаходяться під водою, інші – на рівні води, ще інші виступають більш як на 8–10 стіп над водою. Вони такі великі, наче будинки, і розташовані так близько один до одного, що утворюють немовби греблю або дорогу, що перепиняє течію річки, яка за ними падає в одних місцях із висоти від 5 до 6, а в інших – від 6 до 7 стіп і т. д. залежно від рівня води в Борисфені. Навесні, коли тануть сніги, усі пороги вкриваються водою, окрім сьомого, названого Ненаситцем (Nienastites), котрий о тій порі року єдиний перешкоджає судноплавству. Улітку й восени, коли вода значно спадає, водопади мають іноді від 10 до 15 стіп. Із цих 13 водопадів лише між Будилівським (Budilov), десятим, і Таволжанським (Tawolzane), одинадцятим, татари можуть переправлятися через річку вплав завдяки легкодоступності берегів. Від першого й до останнього порогу я зазначив лише два острови, які не затоплюються водою. Перший лежить проти четвертого водопаду й називається Стрільчий (Strelcz): він увесь – з високих на 30 стіп скель з

урвищами довкола себе, його довжина – близько 500, а ширина – від 70 до 80 кроків. Не знаю, чи там є якесь водоймище, бо ніхто, окрім птахів, туди не дістанеться. Поза тим, краї цього острова затінені диким виноградом. Другий (острів) набагато більший, має до 2 тис. кроків у довжину і 150 – в ширину, теж цілком скелястий, але урвищ тут менше ніж на попередньому. Це місце укріплене самою природою і зручне для проживання. Кажуть, що на цьому острові є багато таволги (tavalá), яка являє собою тверде, як самшит, червоне дерево і має властивості полегшувати сечовиділення у коней. Острів називається Таволжанським (Tawolzany), що одночасно є назвою, як ми вже сказали, одинадцятого водопаду. Тринадцятий поріг зветься Вільним (Wolny) і стоїть у місці, дуже зручному для будівництва міста або замку."

Як і Костянтин Багрянородний [3, 316], Боплан уживає ту ж саму назву порога – Ненаситець. Як і візантійський імператор, інженер – француз здійснює поморфемний переклад українського терміну на французьку мову – "Nienastites".

Іноді один і той же поріг має різні назви. Костянтин Багрянородний вживає термін ζτροκων, пояснюючи його так... "... по-ῥωσίστί Струкун, а по-слов'янськи "Напрезі", що перекладається як "Малий поріг". Потім досягають так званої переправи Крарія, через яку переправляються херсоніти, (йдучи) із Русі, і пачинакіти на шляху до Херсонеса. Ця переправа має ширину іподрому, а довжину, знизу до того (місця), де висовуються підводні скелі, – наскільки пролетить стріла (того), хто пустив її звідси туди. У зв'язку із цим до цього місця спускаються пачинакіти й воюють проти росів" [3, 317].

Поріг Напрезі → на порозі небезпеки, постійної в цих краях [3, 317], Боплан називає Таволжанським. Але замість пачинакітів, цілком логічно, тут фігурують татари.

Термін "річний поріг" у французькій мові середини XVII-го століття передається словосполученням "pierre de roche" – кам'яна скеля. У сучасній же мові вживається іменник "un rapide", що походить від прикметника "rapide" – швидкий, стрімкий. У своєму творі "Опис України" Боплан тричі вживає слово "rapide" як прикметник, і жодного разу як іменник. Наприклад: "... si vous

ioignez toutes ces raisons avec le mouuement violent & *rapide* du canal de la mer noire, qui passant deuant Constantinople, court se descharger dans la mer blanche" (Якщо ви співставите всі ці докази зі стрімким і *швидким* рухом у протоці Чорного моря, яка, проходячи повз Константинополь, впадає у Біле море), "... qui est fort *rapide* & fait vn canal à part & se maintient iusques à deux lieuës au dessous de l'Isle de Tawan" (... яка впадає в Ніпро й називається Кінська Вода (Konsekawoda). Вона дуже *швидка* й зберігає окреме русло протягом двох льє нижче острова Тавань), "... mais tous les ans le Danube en ruine quelques pieces par son courant qui est fort *rapide*" (Щороку Дунай нищить потроху його береги своєю *швидкою* течією).

Латинське слово "*rapidē*" – "швидко, стрімко" було засвоєно французькою мовою без зміни граматичної форми зі збереженням первісної семантики [4, 851]. І вже в межах французької мови розвинулося нове значення "*rapide*" – "річний поріг".

Така мовна практика мала місце і в Україні. Діди-прадіди Григорія Савовича Сковороди за свою вдачу, енергійність отримали козаچه прізвисько Скора Вода. Згодом відбулася лексикалізація цього словосполучення – Сковорода. Слово із прізвиська стало прізвищем відомого українського філософа-поета.

Таким чином, можна припустити, що у французькій мові XVII-го століття не існувало іменника "*un rapide*" в значенні "річний поріг". Але, стосовно дніпровських порогів, натомість словосполучення "*pierre de roche*" Боплан послідовно вживає термінологічне слово "рогоїу". Невідомо, чи була ця мовна тенденція у французькій мові до Боплана, чи він започаткував її й утвердив своєю авторитетною працею. Як і в інших випадках має місце трансформація українського терміна засобами французької фонетики.

Там, де є можливість, Боплан передає український термін фонетичними засобами французької мови. Так, маємо *Кодак* → *Kudac*. Цікавою є транслітерація словосполучень *Князів острів* → *Kniazow Ostro*; *Козацький острів* → *Kozacky Ostro*. Як бачимо, при написанні українських прикметників Боплану вдається зробити точну транслітерацію з однієї мови на іншу. А ось

слово *острів* має дещо інший морфемний склад французькою мовою. Справа в тім, що після голосної фонема "в" виступає в українській мові нескладотворчою (острови). Цю тенденцію усвідомлював Боплан. Тому й маємо: *острів* → *ostro*.

Якщо в термініві *козацький* Боплан передає суфікс *-цьк* засобами французької мови, то в слові *Евксинський* він опускає суфікс *-ськ*. Отримуємо французькою мовою *Pont Evxin*.

Разом із тим, цей же суфікс *-зьк* у словосполученні *запорізькі козаки* Боплан зберігає: *cosaques zaporousky*. Цілком логічно, *-зьк* → *sk*, у даному випадку документує живе українське мовлення французькою мовою.

А стосовно терміну *Pont Evxin*, його ще до Боплана так унормували французькою мовою, і автор цю тенденцію зберігає. Вона ж бо до української дійсності не мала ніякого відношення.

Там, де є можливість, Боплан зберігає усталену в європейських мовах практику стосовно правопису вживаних термінів:

Kuïv → *Kiow(v)*, *Tataria* → *Tartarie*, *Анатолія* *la Natolie*, *Трапезунд* → *Trabisonde*, *Запорожжя* → *Zaporouys*, *Лохвиця* → *Lofficza*, *Сула* → *Sula*, *Псьол* → *Psczol*, *Десна* → *Desna*, *Печери* → *Piecharre*, *Трипілля* → *Pripoly*, *Смайки* → *Stayky*, *Ржищів* → *Richow*, *Трахтемирів* → *Tretemirof*, *Переяслав* → *Pereaslaw*, *Канів* → *Kaniow*, *Черкаси* → *Cirkacze*.

Як бачимо, присутня постійна належна увага до збереження живого українського мовлення.

Якщо в словосполученні одне зі слів не піднеслося до рівня терміну, то Боплан трансформує його своєю фонетикою: *Чигирин Діброва* → *Czeherin d'Ambrowa*.

Вдаючись до праслов'янського терміну, Боплан спочатку перекладає його французькою, а потім уточнює українською мовою: *єзеро* (*iezero*), тобто *озеро*. І цьому останньому віддає перевагу. Нерідко автор вдається до текстуального розкриття терміну кількома мовами: "Татари називають його Ор (Or), а поляки – Перекоп (Peresop), тобто – "перекопана земля". Ось чому географи називають цю частину Татарії *Tartaria Peresopensis*."

Іноді Боплан конкретизує термін у виносці "Внаслідок небезпечності переходу через ці степи козаки, наміряючись їх переходити, рухаються табором*, тобто в оточенні возів". Помітивши слово *табір* зірочкою, автор додає додаткове пояснення виноскою "*Табір – це те, що ми називаємо караваном". А потім надає строго документованій опис чи то табору, чи чайки, чи їжі. "...цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається "саламаха" (salamake), тобто, пречудова страва. Щодо мене, то я не знайшов у ньому вишуканого смаку, а коли й уживав його під час своїх мандрів, то лише тому, що не знайшлось нічого кращого". З огляду на фальсифікації козацького засобу життя, вартий уваги такий запис Боплана: "Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того жодної горілки везти із собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість".

Документальність викладу матеріалу поєднується з мовним реалізмом українського народу тих часів. Тому ця праця не втратила й по сьогодні своєї ваги.

Перспективним є подальше дослідження твору де Боплана з метою детальнішого вивчення лексики українського походження і її вживання в сучасних західноєвропейських мовах.

Література:

1. de Beauplan. Description d'Ukraine, – Chez Jacques Cailloue, à Rouen 1660.
2. де Боплан Г.Л. Опис України. Пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. Київ, 1990.
3. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1976.
4. Донець Л.С. Українська слов'янська лексика на сторінках "De administrando imperio" Костянтина Багрянородного. // Політика: історія і сучасність. Випуск 2. – Миколаїв – Одеса: Міністерство освіти і науки України,

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Миколаївський
навчально-науковий інститут, 2004.